

15 מסכות ועוד אחת, מי יודע

במשך עשר שנים התחקתה ד"ר דבי הרשמן אחר המסכות העתיקות בעולם שנתגלו בחבלים הדרומיים של ארץ ישראל. את אט חשפה מסכה ועוד מסכה, ניתחה את משמעותן ואת מקורן. עתה נפתחת במוזיאון ישראל תצוגה של כתריסר מסכות אבן שכאלה, תוצאות מסע מרתק על פני 9,000 שנה | ריאיון עם ד"ר דבי הרשמן, אוצרת התרבויות הפרהיסטוריות במוזיאון ישראל בירושלים

בתמונה: מסכה מעוטרת בצבע, נחל חימר, התקופה הנאוליתית הקדם-קרמית ב', לפני 9,000 שנה, רשות העתיקות, מוצג במוזיאון ישראל
(© The Israel Museum, by Elie Posner)

בעמוד ממול: מסכה, חרבת דומא, התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב', לפני 9,000 שנה, מתנת לורנס ווילמה טיש ניו-יורק, קוני אוסף דין, מוזיאון ישראל © The Israel Museum, by Elie Posner

למטה: אוצרת התערוכה ד"ר דבי הרשמן מפענחת את "הקוד הסמלי" של המסכות (Daniel Cohen)

שכבר נשדדה: חלל קטן, אולם אחד בלבד גדוש מפולות אבנים, מקום מחניק ומלא זבל עטלפים. למרות החיפוש היסודי שכבר ערכו במערה שוודיה, בכל זאת התגלו בחפירות ממצאים רבי ערך בארבע שכבות ארכיאולוגיות שבהן שימשה כנראה המערה בעיקר כמחסן למטמון פולחני, הקדום ביותר הידוע לנו. אוויר המדבר היבש שימר את החפצים האורגניים, ואפשר היה לבצע עליהם בדיקות של פחמן 14. זמן מה אחרי שהמערה הייתה בשימוש התחוללה במקום שרפה, שהותירה עקבות אפר ופיח המאפשרים תארוך מדויק עוד יותר של הממצאים במערה. הבדיקות העלו שהממצאים במערה הם מלפני 9,000 שנה, כלומר מהתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב' – תקופה שבה הייתה המהפכה החקלאית בעיצומה, היינו המעבר מחיי ליקוט וציד לחיים של התיישבות חקלאית. במערה התגלה המגל השלם הקדום ביותר הידוע מאזורנו, שבנוי מחלקי צור מחוברים יחדיו בא-ספלט, שברי פסלים עם טיח, צלמיות קטנות, חרוזים, גולגולות מקושטות ועוד. היה זה מטמון פולחני ייחור

1970 נודע למשה דיין, אז שר הביטחון, על מסכת אבן שהעלה בתלם טרקטור שחרש בשדה בדרום הר חברון. דיין רכש את המסכה, מסכה ייחודית שלא היו לה אז מקבילות ידועות. בעקבות דיין הגיעו אנשי רשות העתיקות אל האתר שבו נחשפה המ-סכה וערכו שם חפירת הצלה. באתר, הסמוך לחרבת דומא, נחשפו ממצאים מהתרבות הניאוליתית, התקופה הקדם-קרמית ב', כלומר לפני 9,000 שנה. "דיין אהב מאוד את המסכה הזאת", אומרת ד"ר דבי הרשמן, מומחית לדת ולפולחן של חברות קמאיות וק-דומות ואוצרת התרבויות הפרהיסטוריות במוזיאון יש-ראל בירושלים. "בספרו 'לחיות עם התנ"ך' נמצאת תמונה נהדרת שבה רואים את דיין יושב לפני כל האוסף שלו, כאשר מימינו המסכה הזו מדרום הר חברון." מיד עם גילויה הוצגה המסכה במוזיאון ישראל, ונחשבה במשך שנים רבות כמסכה היחידה מסוגה. שנים אחדות לאחר מותו של דיין, בשנת 1986, נתרמה המסכה למוזיאון, ועד היום היא נחשבת לאחת מאוצרותיו העתיקים הידועים ביותר בעולם.

"איש לא ידע מה מהותה של המסכה, מי הכין אותה, למה שימשה, ומה בדיוק היה מקור המסכה", מספרת הרשמן על סף פתיחתה של תערוכה חדשה ופורצת דרך במוזיאון ישראל, המוקדשת כולה למסכות פרהיסטוריות – "פנים אל פנים: המסכות העתיקות בעולם". "פרט מע-נין בתולדות המחקר של המסכה של דיין הוא שכאשר בחן את המסכה ז'אן פרו, הפרהיסטוריון חוקר התקופות הכלקוליתיות, הוא טען שיש דמיון רב בינה לבין מסכות הגולגולות המכוירות מהיישוב הניאוליתי הקדום ביריחו." בחורף 1983 הייתה הרשמן סטודנטית לתואר שני בארכיאולוגיה ובאנתרופולוגיה, כאשר ראתה במכון לא-רכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בהר הצופים מודעה על כך שמחפשים חופרים מתנדבים מנוסים למשלחת חפירות קטנה, ארבעה-עשר איש בסך הכול, במערה פרהיסטורית נידחת בנחל חימר, הדרומי שבנחלי מדבר יהודה. את החפירה ניהלו פרופ' עופר בר-יוסף ודוד אלון ז"ל, שהיה באותם ימים המפקח מטעם רשות העתיקות בנגב. האתר עצמו היה מערה קטנה במצוק הנחל מעל נביעות האספלט שנתנו לנחל חימר את שמו. נראה שה-חימר שנבע בנחל, אותו ביטומן או אספלט, הוא שמשך לכאן את האדם בתקופות הקדומות.

המערה נשדדה על ידי בדואים בשנות ה-60, ולאחר סקר מערות מדבר יהודה, בראשית שנות ה-80, חזרו אליה הבדואים לחיפושים נוספים אחר מגילות עתיקות. השודדים שחפרו במערה פינו מתוכה אל הנחל ערימה גדולה של עפר, שנערם בתחתית המצוק למרגלות המ-ערה. ככל הנראה, משנתקלו השודדים רק בממצאים פרהיסטוריים, כראשי חצים וממצאים אורגניים בלתי מוכרים, הם מיהרו לנטוש את המערה הנידחת. המשלחת הארכיאולוגית הקטנה הגיעה למערה לאחר

ניאוליתיות. בפרסום זה הוא היה גם הראשון שקבע כי יש דמיון בין המסכות לגולגולות המכוררות מהכפרים הניאוליתיים הקדומים בארץ ישראל. גם על המסכה של מיליק, כמו על מסכות נחל חימר שיימצאו כעשור לאחר מכן, יש שרידים של חימר וצבע, וגם מקורה כנראה ממדבר יהודה.

וכך, בזמן שבר־יוסף כתב את הדוח שלו על ממצאי נחל חימר, קבוצת מסכות האבן הקדומות האלה כבר גדלה: ישנה המסכה של דיין, מסכה וחצי מנחל חימר, והמסכה של מיליק.

ואז הסתבר שקיימת מסכה נוספת. בסוף שנות ה־80 נערך הארכיאולוג פרופ' רם גופנא לכתוב עם עמיתיו מאמר על תקופת הברונזה הקדומה, בעקבות חפירי־תיו בנחל הבשור. במהלך הסקירה של מאמרים קודמים בנושא הם עברו על חוברות ישנות של הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל. בסדרת החוברות בין השנים 1881 ל־1891 הם גילו דיון ער ומתמשך על מסכת אבן שרכש ג'נטלמן אחד, ד"ר תומאס צ'פלין, רופא המיסיון בעיר העתיקה בירושלים, שכדרכם של מלומדים בריטים ויקטוריאניים היה גם הוא חובב ארכיאולוגיה מושבע. בטיוליו מסיבי לירושלים נקלע הרופא הסקרן לכפר א־ראם, מצפון־מזרח לעיר. בעודו מסתובב בין בתי הכפר יצאה מאחד הבתים אישה מקומית והציעה לו לרכוש מסכת אבן משונה. הג'נטלמן הרופא, האמון על מסורת האימפריה בשיא גדולתה, ניהל מקח וממכר מסודר עד שהרגיש שהמחיר ירד מספיק ורכש את המסכה. שמח

עיים שנה, עזב לימים את הארץ בכעס, עבר לפריז, עזב את הכנסייה והתחתן. את אוסף הכלים מתקופת הברונזה שרכש בחברון תרם לארגון קתולי בפריז, "התנ"ך וארץ הקודש", שעסק בהכנת תערוכה על חיי היום־יום בארץ ישראל הקדומה. אוצרי התערוכה הכינו קטלוג ומיליק נתן להם אישור לפרסם לראשונה את המסכה שרכש, יחד עם מחשבותיו לגביה. כמו ז'אן פרו, גם מיליק ניחן בעין ארכיאולוגית יוצאת דופן. "המסכה אמנם נרכשה כחלק ממכלול של חפצים מתקופת הברונזה, אך היא אינה דומה למסכות מהתקופה הזו", כתב מיליק. "אם לא הייתי יודע שהמסכה נרכשה יחד עם כלים מתקופה זו, הוסיף, "הייתי אומר שהיא קדומה הרבה יותר ומתאימה יותר לסגנון ראש פסל הסייד מהתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב' שחשפה קתלין קניון ביריחו."

המסכה, כך סבר מיליק, שימשה בתפקיד פולחני בט־קסי המוות, שבהם נהגו לתקוע אותה על מוט. ב־1969 הפכה התערוכה על חיי היום־יום בארץ הקודש לתצוגת קבע במוזיאון הקטן של ארגון "התנ"ך וארץ הקודש" בפ־ריז. המסכה הייתה אחד המוצגים המרכזיים בתערוכה. גם האמן הידוע פיקאסו הגיע למוזיאון הצנוע כדי לראות את המסכה, וגם מיודענו הארכיאולוג ז'אן פרו, שחיווה את דעתו שהיא אכן אינה שייכת לתקופת הברונזה התיכונה אלא לתקופה הניאוליתית. שנה אחר כך הציג דיין לפרו את המסכה שמצא בחרבת דומא, והוא עמד על הדמיון בינה לבין המסכה שמצאה את דרכה מארץ ישראל לפריז, ופרסם לראשונה את שתי מסכות האבן הללו כמסכות

כולן מאפיינים דומים, דמויי גולגולת. ארנסבורג ועמיתיו טענו כאמור שהן עוצבו כך משום שנועדו להיצמד לפני הגולגולות. עופר בר־יוסף סבר שהן אכן לא נועדו להיעטות על פניהם של אנשים חיים, מפני שלא היו במעטה האבן פתחי נשימה לאף ובגלל משקלן (אם כי משקלן, העומד בממוצע על 1–2 ק"ג, קל יחסית לעומת המסכות שנושא כמעט כל רקדן טקסי אפריקאי, אומרת הרשמן). לדעתו של בר־יוסף, המסכות הללו, שבשוליהן נקדחו חורים – שמונה־עשרה חורים למשל מקיפים את שוליה של מסכת נחל חימר, נקשרו לעמוד או למוט, או חוברו לפסל. אולם אם קשרו אותן לעמוד או תלו אותן על מוט, לשם מה נחוצים כל כך הרבה חורים?

זמן קצר לאחר שעופר בר־יוסף כתב את הדוח שלו על המסכות מנחל חימר, הסתבר מסקירת הספרות המדעית, שקיימת עוד מסכה מהטיפוס הזה: מסכת אבן שנרכשה בשנות ה־50 או ה־60 על ידי כומר קתולי ממוצא פול־ני, חוקר מקרא בשם ז'וזף תדיאוש מיליק. מיליק, אר־כיאלוג מבריק, היה אחד החופרים של מערות קומראן ומי שגילה מערות נוספות באתר. הוא התמנה על ידי הירדנים לחבר בכיר בצוות המחקר והפרסום של מגילות ים המלח. בסוף שנות ה־50 יצא מיליק למסע לרכי־שת עתיקות בדרום הר חברון. שודדי עתיקות בדואים, שהגיעו ממדבר יהודה כדי למכור את מרכולתם אצל סוחרי העתיקות בעיר, הציעו לו מכלול חפצים מתק־פת הברונזה התיכונה. כבוננוס על רכישת החפצים הם צירפו לו גם מסכת אבן עתיקה. מיליק, שזכה לביקורת קשה על כך שעייב את פרסום המגילות יותר מאר־

די, נדיר ורב חשיבות, עד כדי כך שהוענק לאתר הכינוי "מצדה של המחקר הפרהיסטורי".

בין הממצאים התגלו גם שברי מסכות, שהחופרים הצליחו לשחזר אחת מהן, וחלקים שאפשרו שחזור של חלק תחתון של מסכה נוספת. למסכה השלמה עיטור פנים נאה, ועליה גושים של שיער אדם שעיטרו את המ־סכה בשפם ובזקן. קווצות נוספות של שיער אדם התגלו פזורות במערה, ושרידי הכינים הפרהיסטוריות שנתרו עליהן הוכיחו שאכן אלה שערות אדם טבעיות. גם על הצלמיות הקטנות שהתגלו במערה נמצאו שרידים של שיער, וגם צבע, והן נראות בדיוק כמו המסכות. כאשר הגולגולות המקושטות שנמצאו במערה נבדקו על ידי המומחים ברוך ארנסבורג וישראל הרשקוביץ, מהמחלקה לאנטומיה ולאנתרופולוגיה בביה"ס לרפואה על שם סקלר באוניברסיטת תל אביב, נתגלה שהן ברובן גולגולות של גברים. ארנסבורג והרשקוביץ העלו השערה, שהשתמשו במסכות על ידי הצמדה שלהן לפנים החשופות של ג־לגולות אלה. המסכות של נחל חימר, הדומות להפליא למסכה של דיין, שנחפרו בצורה שיטתית ומדעית באתר מתוארך היטב, חיזקו את השיוך של מסכת האבן מחרבת דומא לפרק זמן זה של התקופה הניאוליתית.

שתי מסכות וחצי זו כבר קבוצה, ואפשר לנתח את מאפייניהן המשותפים. הן עשויות מאבן גיר מקומית מגוונת, נעשו בטכניקות ובטכנולוגיות מתקדמות, ול־

למטה: גולגולת מכוררת נחל חימר, וגולגולת מקושטת מבייסמון, עמק החולה, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב', לפני 9,000 שנה, רשות העתיקות; מוצג במוזיאון ישראל, ירושלים © The Israel Museum, by Meidad Suchowolski. Collection of the Israel Antiquities Authority

בעמוד ממול: מסכות מאתר לא ידוע בהרי יהודה, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב', לפני 9,000 שנה; אוסף יהודית ומיכאל שטיינהרדט, ניו־יורק © The Israel Museum, Jerusalem, by Elie Posner

בחלקו פנה לעזוב את הכפר, אך קבר זה של גברים חסמה את דרכו. הם דרשו ממנו להחזיר את החפץ שרכש, מכיוון שהוא הקמע החשוב ביותר של הכפר וקיומו של הכפר תלוי בו. "מזל שהערבים נוחים לשכנוע ואפ"ר בקלות לשכך את חמתם," העיר הרופא בגיליון החברה הערה קולו־ניאלית טיפוסית.

צ'פלין הזמין איור של המסכה ופ"רסם את סיפור הגילוי יחד עם האיור מעל דפי הרבעון של הקרן הבריטית לח"קירת ארץ ישראל – ובכך נפתח דיון שנמשך עשר שנים על מהותה של המסכה. סר פלינדרס פיטרי, אבי מדע הארכיאולוגיה, העריך שהמסכה עתיקה ביותר ושיער שמקורה בתקופה הכנענית הקדומה. אחרים שהשתתפו בדיון המ"תמשך סברו שהיא מסכה פיניקית. הדיון במסכה נמשך כאמור עשר שנים, עד שב־1891 הפסיקו לה־תעניין בה. היא נשארה רשומה בספרות המדעית, ומדי פעם, כאשר מישהו נזקק לדוגמה של מסכה שכזו, הוא היה מצרף אותה להערות השוליים במאמרו. איש לא שאל היכן בדיוק נמצאת המסכה שרק איור שלה קיים בספרות.

כאשר רם גופנא ועמיתיו כתבו את המאמר שלהם הם שייכו את המסכה לקבוצת המסכות הניאוליתיות, ויצאו לחפש אחריה. הם הגיעו לבניין המיסיון בעיר העתיקה בירושלים, ליד שער יפו, חיפשו במוזיאון הקטן שנמצא שם, אבל המסכה לא נמצאה. לכן סיים רם גופנא את מאמרו בפנייה לקוראים: מי מכיר מי יודע היכן נמצאת המסכה מאי־דאם?

ב־1996 החליפה דבי הרשמן את ד"ר תמר נוי כאוצרת המחלקה לתרבויות פרהיסטוריות במוזיאון ישראל ב"ירושלים. נוי ייסדה את האוסף הפרהיסטורי של המוזיאון והקימה את התצוגה. היה לה ארכיון מדעי רב רושם, שבתוכו אצרה כל פיסת מידע פרהיסטורי, כל אבן, פסל וצלמית. אוצר בלום, אך לא מאורגן. הרשמן כתבה באותם ימים את עבודת הדוקטור שלה על ראשית הדתות. ב־2004 אצרה בהשראת מחקרה זה תערוכה על ראשית הדתות כפי שהנושא משתקף בחפצי הפולחן בארץ יש"ר. לתערוכה קראו "בראשית", והיא הייתה מהבולטות שבתערוכות מסדרת "היופי והקדושה" שהתקיימו באותה שנה במוזיאון ישראל לרגל שנת ה־40 למוזיאון.

"כאשר הכנתי את התערוכה פשפשתי וחיפשתי מידע גם בארכיון של תמר," מספרת הרשמן. "פתאום מצאתי שלושה צילומים, בשחור־לבן, של מסכות שנראו דומות מאוד למסכות שכבר היו במוזיאון. האיכות של הצילום הייתה מצוינת. בצדם האחורי של הצילומים, שצולמו בשנות ה־60 או ה־70, היה כתוב 'מסכות ניאוליתיות,

אוסף פרטי. ואיך זיל גמור." עובדת קיומן של עוד שלוש מסכות ניאוליתיות הסעירה את הרשמן. נוי כבר נפטרה כך שלא היה אפשר לשאול אותה למהותם של הצילומים. מהחומר הנלווה לצילומים בארכיון היה ברור שנוי לא ראתה את המסכות כמו עיניה אך מי־שהו אלמוני הביא לה מידע מפורט עליהן, ונוי סמכה על מקור המידע ולא חששה שיש כאן זיוף. "אני עושה תערוכה על ראשית הדתות," אמרה לעצמה הרשמן, "ואם המסכות האלה הן אמיתיות, והן מכאן, מארץ ישראל, הן צריכות להיות בתערוכה."

מאחר שנכתב שהצילומים הם מאוסף פרטי, "רא"־שית דבר," מספרת הרשמן, "התחלתי לשאול אם משהו מכיר או ראה את המסכות האלה." היא צלצלה לעמיתים המדעיים שלה. "כן, נוי אמרה משהו על זה," אמרו לה, אבל איש לא הכיר או ראה את המסכות עצמן. כאשר העלתה חרס בקרב עמיתה לפרהיסטוריה עברה לשאול במוזיאון. הסתובבה במסדרונות ושאלה מי שמע, מי ראה. היא חיפשה באוספים אחרים, מוכרים; מסכות שכאלה הם הרי חפצים בולטים. אך איש לא ידע.

היא מסרה את שלוש התמונות למנכ"ל המוזיאון ג'יימס סניידר, בתקווה שיוכל לסייע לה למצוא את האוסף הלא ידוע. היא קיוותה שבזכות קשריו חובקי העולם אפשר יהיה להרחיב את מעגל החיפוש. לאחר זמן קצר אכן בישר לה שראה את המסכות, ואף הצליח להשיג אישור להשאלתן לתערוכה. הוא שאל אותה אם תרצה להציג את כל המסכות הניאוליתיות הנכללות באוסף, ומכאן היא הבינה שיש יותר מסכות מהשלוש המופיעות בתמונות של קודמתה. נשימתה נעתקה, כך היא מספרת, כששמעה שבאוסף יש שש מסכות. "זה אוסף המסכות הניאוליתיות הגדול ביותר בעולם," התפעמה הרשמן. לימים נודע לה כי ליד המסכות ניצבת סדרת רישומים של פיקאסו, ואלה וגם אלה נמצאים בניו יורק, באוסף האמנות המרהיב בביתם של ג'ודי ומייקל שטיינהרדט בניו יורק. השטיינהרדטים אספו במשך שנים אמנות פי־גורטיבית מודרנית ועתיקה. את שש המסכות ואת הרי־שומים של פיקאסו אהבו במיוחד, והציבו אותם בחדר הספרייה השקט והשלו שלהם. מסיבה זו כנראה נותר האוסף רב החשיבות והנדיר של המסכות הניאוליתיות כמעט לא ידוע עד אז.

ג'ודי ומייקל שטיינהרדט, כידידי מוזיאון ישראל, הס־כימו להעמיד את האוסף לרשות התערוכה במוזיאון. "כעת," אומרת הרשמן, "כבר הייתי מופקדת על קבר זה גדולה של מסכות. קבוצה שאפשר כבר לבנות לה מאפיינים, קודים איקונוגרפיים." הרשמן החלה בסדרה של מדידות על פני המסכות, וניתחה את הקוד הסמלי של מאפייניהן החזותיים: צורת העיניים, האפים, קווי רכס אופייניים על המסכה; כל המאפיינים האלה מת־

למעלה: פסל ראש "אב קדמון", יריחו, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב', לפני 9,000 שנה, סיד, קונכיית וצבענים, 22.5x15 ס"מ, רשות העתיקות; מוצג במוזיאון רוקפלר, ירושלים © The Israel Museum, by David Harris Collection of the Israel Antiquities Authority

בעמוד ממול: מסכות מאתר לא ידוע בהרי יהודה, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב', לפני 9,000 שנה, אוסף יהודית ומיכאל שטיינהרדט, ניו־יורק © The Israel Museum, Jerusalem, by Elie Posner

בעמוד מימין: מסכה, חרבת דומא, התקופה הניאוליתית הקדם־קראמית ב', לפני 9,000 שנה, מתנת לורנס ווילמה טיש ניו־יורק, קוני אוסף דיין, מוזיאון ישראל © The Israel Museum, by Elie Posner

בשל עיצוב הלסת הנסוגה המאפיינת מראה של קשישים. עם זאת, ביניהם גם כמה במיטב שנותיהם. פריצת דרך נוספת התחוללה כאשר הרשמן בדקה לקראת התערוכה עשר מסכות מתוך הקבוצה, במעבדה חדשה שהוקמה בשנת 2010 באוניברסיטה העברית בירושלים, המעבדה לארכיאולוגיה ממוחשבת. "הצגתי בפני צוות המעבדה, המנהלת והחוקרת הבכירה ד"ר ליאור גרוסמן והחוקרים אחיעד עובדיה ואלכסנדר בוגדנובסקי, שתי שאלות מחקר. הראשונה: האם אפשר לאשש את הקוד שבניתי, שהצביע על כך שהמסכות הן של גולגולות, בהדמיה מול מאפייני גולגולות אמיתיים? השאלה השנייה הייתה אם אפשר פונקציונלית לעטות את המסכות האלה על הפנים."

התשובות שנתנה המעבדה איששו את הקוד שבנתה הרשמן עבור המסכות והצביעו על כך שאלה גולגולות של אנשים מסוימים. חלק מהבדיקות הראה שהגולגולות אכן עוצבו בדמותם של מתים מסוימים, חלקם זקנים. חידוש מדעי מהפכני שהעלה הניתוח של ד"ר גרוסמן ועמיתיה, שבדקו את טווח שדה הראייה של ארובות העיניים, את מרכז הכובד של המסכות ואת צורת ההצבה המשוערת שלהן, מצביע על כך שבניגוד לדעה שהייתה מקובלת עד כה, הן עוצבו כך שאפשר יהיה לעטות אותן על פניהם של אנשים חיים.

אחרי שהייתה בטוחה בהתרשמות הראשונית שלה לגבי מהותן הסמלית של המסכות, ואחרי שמחקר המעבדה הממוחשבת הבהיר את השימוש התפקודי שנעשה בהן, פנתה הרשמן למקצועה השני, האנתרופולוגיה, ועם כל הזהירות המופלגת הנדרשת, החלה להשוות בין המסכות שבידה לבין טקסים ומנהגים של שבטים באפריקה ובאוקיאניה, שבפולחניהם משתמשים עדיין במסכות של גולגולות. ואכן, מסכות שנראות כמו גולגולות מוכרות מהשבטים באפריקה ובאוקיאניה, ושם הן מסכות של גולגולותיהם של האבות הקדומים של השבט. השימוש במסכות מהסוג הזה אופייני לחברות חקלאיות שבטיות, שהארגון החברתי, הכלכלי והרוחני שלהן דומה מאוד לזה של החברות הניאוליתיות. האבות הקדומים של השבט הם הדבר החשוב ביותר בטקס ובפולחן השבטי, לאחר האל העליון, ואפילו לפני אלי השבט. בחברה החקלאית, אדמה, טריטוריה, מקורות מים ונחלות מחייבים שיתוף פעולה בין המשפחות הפועלות בשטח. יש מסורת הקרבת בעת מי בעלי השטח, מי זכאי לעבד את הקרקעות, למי הזכות לטריטוריה. זקן השבט, האב הקדמון, היה נוכח כאשר הכול התחיל. הוא הנושא בתוכו את הידע, את הנוהג, את תולדות הבעלות, החובות והזכויות. הוא מביא להרגעת המתחים ולקיום השיתוף בין משפחות שמספרן

מהחלק הדרומי של הרי יהודה, ממדבר יהודה ומשוליו. בעקבות תערוכת "בראשית" הפך איתור מסכות ניאוליתיות לחלק בלתי נפרד מחייה המקצועיים של הרשמן. השמועה עשתה לה כנפיים, ומידע על מסכות החל לזרום. הגיעו כל מיני אנשים, שלחו תמונות ורמיזים, סיפרו על מסכות שראו אצל חברים או דרך מכרם. הרשמן בדקה הכול. הלכה בעקבות כל שמועה וכל מידע שהגיע לידיה. דברים הוכחו ואומתו – והמידע על מסכות ניאוליתיות הלך והצטבר. המחקר נמשך עשר שנים; מסע מתמשך בעקבות המסכות הניאוליתיות שנמצאו בארץ ישראל, שחלקן התפרזו במהלך המאה ה-20 ברחבי העולם. כך, ערב תערוכת "פנים אל פנים: המסכות העתיקות בעולם" נצבר בידיה מידע על שש-עשרה מסכות ניאוליתיות, מתוכן שני שברי מסכות, שחלקן לא היו ידועות כלל וזכו לראשונה לתיעוד ולבדיקות במסגרת פרויקט המחקר שיוזמה במוזיאון, והן עומדות להתפרסם לראשונה כקבוצה בספר שמלווה את התערוכה. נכללת באוסף גם המסכה של צ'פלין, שנמצאה במרתפי המוזיאון של הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל בלונדון, אף שמבחינה איקונוגרפית, וגם לפי תוצאות הבדיקות המיקרוסקופיות, היא איננה דומה למסכות הניאוליתיות האחרות, והיא תישאר כנראה כחידה. רוב המסכות האחרות מתאימות לקוד האיקונוגרפי שבניתי הרשמן. הניתוח שלה הוביל אותה למסקנה שרובן מייצגות גולגולות, ובה בעת מציגות "מאפייני אישיות" המרמזים שהן מסמלות אנשים מתים מסוימים. אולי הן היו שייכות למעמד חברתי מיוחד. למשל, כל המסכות מנחל חימר, שיש בהן שרידי שיער פנים, שפם וזקן, ייצגו ללא ספק גברים. קווי הדמיון של המסכות האחרות למסכות האלה עשויים להצביע על זיקה סמלית וחזותית לפניהם של גברים, חלקם זקנים, כנראה

כנסים לצורה של גולגולות. כל התוצאות הצביעו על כך שרוב המסכות אינן דימוי של פנים של אדם חי אלא של גולגולות.

הרשמן החליטה לבדוק באמצעים מדעיים את האמינות וגם את מוצאן הגיאוגרפי של המסכות, ולצורך כך פנתה לעזרתו של עמיתה וידידה פרופ' יובל גורן, מקים ומנהל המעבדה למיקרו-ארכיאולוגיה השוואתית באוניברסיטת תל אביב, שהיה גם הוא בצעירותו בצוות הסטודנטים שהתנדבו להשתתף במשלחת בנחל חימר. גורן הסכים לסייע להרשמן בפרויקט המחקר שהגתה לחיפוש ולבדיקה של המסכות העתיקות בעולם. בתחילה הוא הוכיח באמצעות שיטות מחקר מיקרו-ארכיאולוגיות כי אחת מהמסכות שהיא זיהתה כזיוף – מפני שלא התאימה ל"קוד הסמלי" שבנתה במדידותיה – אכן מזויפת, אך האחרות, כמו שסברה, הן אמיתיות. על פי בדיקה מיקרוסקופית מקיפה של האבן ושל הפטינה על פני המסכות של שטיינהרדט, זיהה גורן שמוצאן קרוב למקום מוצאה של המסכה של דיין. מעבר לכך, גורן גילה שעל כל המסכות, גם של שטיינהרדט וגם זו של דיין, ישנן אותן השריטות של כלי מודרני, שפגע בפטינה בניסיון לנקות את המסכות.

גורן פנה לד"ר אבנר איילון מהמכון הגיאולוגי הישראלי, על מנת שיבדוק את האיזוטופים היציבים של מרכיבי האבן שמהם עשויות המסכות ויסייע בכך לחיזוק ממצאיו לגבי מוצאם הגיאוגרפי. הבדיקות העידו שהוא צדק במקומו את קבוצת המסכות הקודמת לאוסף שטיינהרדט בדרום הר חברון, ואילו את מקור המסכות בקבוצת שטיינהרדט במדרונות הדרומיים של הרי יהודה בואכה השפלה. מסכת גולגולת מרתקת נוספת מקורה בשולי מדבר יהודה (כנראה בבקעת ערד). על פי תגליותיו, כל המסכות מקורן בחבלים הדרומיים של ארץ ישראל –

למטה: צלמיות ראש אדם, נחל חימר, התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב', לפני 9,000 שנה, רשות העתיקות; מוצג במוזיאון ישראל, ירושלים © The Israel Museum, by Nahum Slapak. Collection of Israel Antiquities Authority

בעמוד ממול: פרופ' יובל גורן עורך בדיקות מיקרוסקופיות של הפטינה לאימות המסכות © The Israel Museum, by Anderi Vainer

הולך וגדל. הוא הגורם המאחד, מי שמגדיר בדמותו את בתי האב. מבחינה אנתרופולוגית, מבנה של קבוצה המשתייכת לאב קדמון מתאימה לקהילות בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב', תקופה שהיא עיצומה של המהפכה החקלאית, של ייסוד התארגנות חברתית חדשה; חברה חקלאית מורחבת, שאינה עוד חברה משפחתית גרעינית. כל דמויות האדם האחרות שאנחנו מכירים מפרק הזמן הזה שייכות לפולחן של רוחות האבות הקדמונים. אם הפרשנות הזו נכונה, אנחנו מכירים כיום טקסים שבהם משתמשים במסכות מהסוג הזה. בדרך כלל מדובר באירועים חברתיים חשובים, כטקסי מעבר וטקסים של חיזוי וריפוי. עוטה המסכה נמצא כאילו במצב של איחוז, במהלך טרנס; כאשר הרוח חודרת לתוכו, המסכה היא המדיום. עוטה המסכה מבטל את עצמו, ורוחה של המסכה פועלת דרכו. "המסכות האלה הן דיוקנותיהם הנצחיים של החקלאים הראשונים, מניחי היסודות לחברות המאורגנות והמורכבות הראשונות, שבישרו את הופעת המוסדות החברתיים והתרבותיים שעליהם אנו מבססים את חיינו עד היום," כותבת הרשמן במבוא לספר המלווה את התערוכה המיוחדת המכנסת את המסכות מרחבי תבל ומציגה אותן לראשונה במולדתן במעין תמונה קבוצתית. "לעולם לא נדע בוודאות מה מסתתר מאחורי פניהם המגולפות באבן. אך כשאנו מישירים מבט אל חורי עיניהם, הנראים כצופים בנו, אנו רואים את השתקפות רוחם של אבות-אבותינו, יוצרי הציוויליזציה." ■

התערוכה "פנים אל פנים: המסכות העתיקות בעולם", במוזיאון ישראל בירושלים, תקיים בתאריכים 11 במרץ עד 13 בספטמבר, באולם לתערוכות מתחלפות, האגף לארכיאולוגיה על שם שמואל וסידי ברונופמן.